

گفتاری در مدفن حضرت زینب (س)

نهله غروی نائینی *

چکیده: در مورد مزار حضرت زینب (س) میان مورخان اختلاف است. از سویی وجود دو مرکز مشهور در دمشق و قاهره و از سویی بیان برخی مورخان که مزار ایشان را در مدینه می‌دانند. نویسنده در این گفتار، ادله هر سه نظر را بررسی کرده و نظر سوم را قوی‌تر می‌داند.

کلید واژه‌ها: حضرت زینب (س) - مدفن / مدینه / قاهره / دمشق / مزارات اهل بیت.

مقدمه

حضرت زینب کبری (س) دختر امیرالمؤمنین، علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب بن هاشم قریشی هاشمی و حضرت زهرا (علیها السلام) در حیات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به دنیا آمد و الطاف آن حضرت را درک کرد. (۲: ج ۷، ص ۱۳۴) بر اساس گفته ابن اثیر حضرت زینب (س) آخرین فرزند حضرت زهرا (علیها السلام) بود. ایشان در رجب سال ۶۱ یا ۶۲ هجری، رحلت فرمود.

*. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس.

بیان سید محسن امین

سید محسن امین، صاحب کتاب اعیان الشیعه، ذیل نام حضرت زینب(س) درباره مکان قبر آن حضرت بحثی دارد. ایشان می‌نویسد: در قریه‌ای به نام راویه، حدود یک فرسخ از شهر دمشق، مقبره‌ای وجود دارد که به نام قبر الست معروف است. در روی این قبر صخره‌ای دیده می‌شود که بر آن نوشته شده است: «هذا قبر سیده زینب مکنی به أم کلثوم.» (۷: ج ۷، ص ۱۳۶) تاریخی بر آن ذکر نشده و خط نوشته شده به گونه‌ای است که دلالت بر قرن ششم هجری دارد. با وجود تفحص و تتبع چیز بیشتری نیافتم که مورّخین به آن اشاره کرده باشند؛ جز ابن جبر در سفرنامه‌اش و یاقوت حموی در معجمش و ابن عساکر در کتاب تاریخ دمشق که قدمت این سخنان به قرنهای اول هجری نمی‌رسد؛ بلکه سابقه آن به اوایل قرن هفتم درباره دمشق برمی‌گردد. ابن جبر در اوایل قرن هفتم سفر کرده و سفرنامه را نوشته و گفته است: از مشاهد اهل بیت - رضی الله عنهم - مشهد أم کلثوم ابنة علی بن ابی طالب - رضی الله عنهما - است. به او زینب صغری گفته می‌شود که کنیه‌اش أم کلثوم است. مشهد او مورد احترام است و در فاصله یک فرسخی دمشق، در سرزمینی به نام راویه، قرار دارد و بر آن قبر مسجد بزرگی بنا گردیده است. خارج خانه‌ها و وقفهای متعلق به اوست. مردم این منطقه آن را قبر الست أم کلثوم می‌شناسند. مانند آن قبر رفتیم و تبرک جستیم. (همان)

یاقوت (م ۶۲۶) در معجم البلدان می‌نویسد: «راویة بلفظ راویة الماء قرية من غوطة دمشق بها قبر أم کلثوم.» (نک: ۸؛ ۹: حرف راء) ابن عساکر - که در اوایل قرن پنجم می‌زیسته - آنجا که درباره مساجد دمشق می‌نویسد، آورده است: مسجد راویة مسجدی بر قبر أم کلثوم است و البته این أم کلثوم دختر رسول خدا ﷺ - که همسر عثمان بود - نیست. أم کلثوم دخت پیامبر ﷺ در زمان حیات رسول خدا ﷺ رحلت کرد و در مدینه مدفون شد. نیز این أم کلثوم، أم کلثوم دختر علی ﷺ و فاطمه ﷺ که به ازدواج عمر بن خطاب درآمد نیز نیست؛ زیرا او و پسرش زید بن عمر در مدینه در

یک روز از دنیا رفتند. این قبر متعلق به بانویی از اهل بیت است که به این نام نامیده شده و نسب او حفظ نشده است. (۷: ج ۷، ص ۱۳۶)

متذکر می‌شویم که این قبر به «قبر امّ کلثوم» در میان مردم معروف است بدون اینکه نامی از زینب باشد. یاقوت و ابن عساکر نام پدر این خانم را ذکر نکرده و اشاره‌ای به نام زینب هم ندارند و فقط گفته‌اند امّ کلثوم. از گفته‌ی ایشان حاصل نمی‌شود که او دختر علی بن ابی طالب علیه السلام باشد. (همان)

سید محسن امین درباره‌ی مکان قبر آن حضرت می‌نویسد: واجب است که قبر ایشان در مدینه منوره باشد. ثابت نشده است که آن حضرت پس از بازگشت به مدینه - از سفر کربلا و کوفه و شام - از مدینه خارج شده باشد. (همان) ابومخنف صحابی امام حسین و امام حسن و امیرالمؤمنین علیهم السلام پس از گزارش واقعه کربلا و سفر کاروان اسرا به کوفه و شام، ذیل عنوان «إلى المدينة» می‌نویسد: «فخرج بهم وکان یسایرهم باللیل فیکونون أمامه حیث لایفوتون طرفه، فاذا نزلوا تنحی عنهم و تفرق هو و أصحابه حولهم کهیئة الحرس لهم، و ینزل منهم بحیث اذا أراد انسان منهم وضوءاً أو قضاء حاجة لم یحتشم. فلم یزل ینزلهم فی الطريق هكذا، و یسألهم عن حوائجهم، و یلطفهم حتی دخلوا المدينة.» (۱۰: ج ۱، ص ۵۰۱)

بیان برخی کتب تاریخی

در کتابهای تاریخی معتبر، گزارشی درباره‌ی اینکه حضرت زینب (س) پس از بازگشت به مدینه، از آنجا خارج شده باشد، نیست. در برخی از کتب، مانند رساله «نزهة أهل الحرمین» درباره‌ی آن حضرت آمده است: از جمله قبور اولاد ائمه، قبر زینب کبری دختر امیرالمؤمنین علیه السلام است که کنیه ایشان امّ کلثوم است و قبرشان نزدیک قبر شوهرش عبدالله بن جعفر طیار بیرون شهر دمشق شام است. آن حضرت با همسرش، عبدالله بن جعفر، در دوران عبدالملک بن مروان در سال مجاعه، به شام رفت تا عبدالله به املاک و مزارعش بیرون شام سرکشی کند تا مجاعه پایان یابد.

زینب آنجا از دنیا رفت و در جایی از آن سرزمین مدفون گردید. (۷: ج ۷، ص ۱۳۷)

نقد و بررسی

این کلام درست نیست و به چند دلیل مردود است:

۱. هیچ یک از مورخان زینب کبری را امّ کلثوم ننمیده‌اند. آن حضرت را زینب کبری نامیده‌اند؛ در کنار ذکر نام امّ کلثوم کبری که هر دو فرزند امیرالمؤمنین (علیه السلام) و حضرت زهرا (علیها السلام) بودند. (۱۲: ج ۸، ص ۴۶۳؛ ۱: ج ۲، ص ۴۷۵؛ ۳: ج ۳، ص ۲۶۳)
۲. اینکه گفته شده در دمشق نزدیک قبر همسرش عبدالله بن جعفر مدفون است، سخن درستی نیست؛ زیرا تاریخ‌نویسان و شرح‌حال‌نویسان، محلّ قبر عبدالله را مدینه منوره گفته‌اند. (۵: ج ۳، ص ۱۷؛ ۴: ج ۴، ص ۳۷) چنان که یعقوبی می‌نویسد: عبدالله بن جعفر بن ابی طالب حدود سن نود سالگی، در سال ۸۰، در مدینه از دنیا رفت (۱۴: ج ۲، ص ۱۹۸). عبدالله هنگام خروج امام حسین (علیه السلام) از مدینه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مدینه بود و زمان ورود کاروان حضرت سجاد و اهل بیت (علیهم السلام) نیز در مدینه بود.
۳. اینکه گفته شده زینب (س) با همسرش عبدالله بن جعفر در سال مجاعه (قحطی) به شام رفت، با وجود بررسی فراوان، در کلام هیچ یک از مورّخین دیده نشده است و این گفته حدسی است که از توهم بودن قبر حضرت زینب در شام در ذهنی متبادر شده است. گوینده این مطلب شنیده که قبری به نام زینب در شام است و گمان کرده که متعلّق به زینب کبری (س) است؛ در حالی که این زینب دیگری است و مردم گمان کرده‌اند چون مورد توجّه است، قبر فردی با کمالات است.

سید محسن امین می‌نویسد: در کتابی چاپ شده در مصر، خواندم که قبر حضرت زینب (س) به صورت مخفی از شام به مصر منتقل شده است؛ در حالی که زینبی که در مصر مدفون است زینب دختر یحیی حسنیّه یا حسینیّه^۱ است.

۱. زینب بنت یحیی المتوج بن حسن الانورین زید الابلج بن الحسن، فرزند علی بن ابی طالب است که در

۴. موزخان درباره زمینها و مزارع متعلق به عبدالله بن جعفر مطلبی نیاورده‌اند. ضمن اینکه عبدالله در حبشه، از مادرش اسماء بنت عمیس به دنیا آمد (۵: ج ۳، ص ۱۷) و در مدینه زیست و در مدینه از دنیا رفت (۱۴: ج ۲، ص ۱۹۸)؛ در حالی که معاویه و پسرش یزید سالها بر شام حکومت کردند و دشمن خاندان پیامبر ﷺ و امیرالمؤمنین ﷺ بودند؛ از این رو، هیچگونه توجیهی برای اینکه او در شام زمین و مزرعه خریده باشد، نیست. پدرش جعفر طیار هم اهل مکه بود و چند سال در حبشه زندگی کرد و سپس به مدینه رفت و در آنجا شهید شد و در شام زمین و مزرعه نداشت؛ تا بر اساس گفته برخی، به سبب جود و سخاوت فراوان، آنها را ببخشد.

۵. حضرت زینب که در راه کربلا و کوفه و شام و به سبب حکومت یزید، آن همه مصیبت دید و عزیزترین عزیزانش شهید شدند و در شام تحقیر شد، آیا علاقه‌ای به دیدن دوباره شام داشت؟ با آن همه مشکلات و غمها چگونه می‌توانست در سرزمین معاویه و یزید زندگی کند؟!

۶. چنانچه برخی نویسندگان اصرار دارند که این قبر متعلق به دختر امیرالمؤمنین ﷺ است - همچنان که مشهور است که به نام ام‌کلثوم است - ممکن است متعلق به ام‌کلثوم صغری دختر دیگر امیرالمؤمنین ﷺ باشد که آن هم با بیان آغازین سید محسن امین که خط مکتوب بر آن به قرن ششم هفتم هجری می‌رسد، بعید است که متعلق به دختران امیرالمؤمنین ﷺ باشد. والله اعلم.

صاحب کتاب ریاحین الشریعه نیز درباره مدفن آن حضرت معتقد است که در مدینه است؛ اگر چه علامت قبری ندارد. (۱۳: ج ۳، ص ۳۴) ایشان گزارشهای مربوط به اینکه مدفن آن حضرت در مصر یا شام باشد را رد می‌کند؛ چنان که از کتاب «اخبار زینبیات» نقل می‌کند که پس از ورود حضرت زینب به مدینه، میان آن حضرت و

آ سال ۱۹۳، به همراه عمه‌اش نفیسه، بنت حسن علوی، وارد مصر شد. (۱۳: ج ۳، ص ۳۶ به نقل از سخاوی)

عمر بن سعید اشدق اموی، والی مدینه - که از طرف یزید بود - کدورتی حاصل شد. یزید امر کرد زینب کبری را از مدینه به مصر منتقل کنند. او هم در اوّل شعبان سال ۶۱ هجری به مصر رفت و تا رجب سال ۶۲ در مصر اقامت داشت تا در روز یکشنبه چهاردهم رجب، وفات یافت و در محلی که فعلاً الحمراء القصوی معروف است، مدفون گردید. محلاتی پاسخ می دهد که این قول مخالف قولی است که مدفن آن حضرت را در شام می داند و با قول کسانی که در مدینه می دانند. (همان)

نکته مهم

در پایان تذکر این نکته مناسب است که با وجود اختلافات یاد شده واقعیت مشهود این است که هر مکان منسوب به ائمه معصومین علیهم السلام و فرزندان بزرگوارشان خود عملاً به مرکزی برای نشر حقایق دینی و تزکیه مردم تبدیل می شود. لذا با توجه به این مطلب نباید این دقت تاریخی را وسیله ای برای تضعیف شور و ایمان مردم و محبت فوق العاده فطری آنها به اهل بیت علیهم السلام قرار داد. علاوه بر اینکه نفس زیارت حضرت زینب (س) امری مستحب است و اینگونه امور مستحب عموماً به نیت رجاء انجام می شود نه به نیت ورود. و نتیجه آن استحکام پیوند قلبی مردم با اهل بیت علیهم السلام است که همگان شاهد آن هستیم.

نتیجه:

بنابراین، حضرت زینب کبری (س) دختر امیرالمؤمنین علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام پس از آن همه مصیبت و فشارهای وارده و پس از بازگشت از کربلا به مدینه، تا ۱۵ رجب سال ۶۱ یا ۶۲ در مدینه در کنار همسر خود عبدالله بن جعفر و حضرت سجاد علیه السلام زندگی کرد و در همانجا رحلت فرمود و مدفون گردید؛ لکن همچنان که محل دفن مادرگرامی آن حضرت مخفی است، قبر وی نیز آشکار نیست و این مطلب یکی دیگر از اسرار این خاندان است. به امید روز ظهور حضرت صاحب الامر و الزمان (عج) و آشکار شدن این اسرار به دست ایشان.

منابع

۱. ابن ابی الحديد، عبد الحمید بن هبة الله. شرح نهج البلاغه. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. ج دوم. بیروت: دار احیاء الکتب العربیّه، ۱۳۷۸، ۱۳۸۳ ق.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد جزری. اسد الغابه فی معرفة الصحابه. احمد ابراهیم البنا - محمد احمد عاشور. چاپ اول (۷ ج، قاهره: دار الشعب). چاپ دوم (۵ ج، بیروت: دار احیاء التراث العربی).
۳. _____ . الکامل فی التاریخ. تحقیق: عبدالله القاضي. بیروت: دار الکتب العلمیّه، ۱۴۰۷ ق.
۴. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. الاصابه فی تمییز الصحابه. مکتبه مصطفی محمد، ۱۳۵۸ ق.
۵. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. الاستیعاب فی معرفه الاصحاب. تحقیق: علی محمد البجاوی. مصر.
۶. ابن عساکر، علی بن الحسن. تاریخ مدینه دمشق (تراجم النساء). تحقیق: سکینه الشهابی. دمشق: دار الفکر.
۷. امین، سیّد محسن. اعیان الشیعه. تحقیق: حسن امین. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
۸. حموی، یاقوت بن عبدالله. معجم البلدان. تحقیق: فرید عبدالعزیز الجندی. بیروت: دارالکتب العلمیّه، ۱۴۱۰ ق.
۹. دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. الغامدی الازدی، لوط بن یحیی (ابو مخنف). نصوص من تاریخ ابی مخنف. تحقیق: کامل سلمان الجبوری. بیروت: دار المحجّه البيضاء، ۱۴۱۹ ق.
۱۱. غروی نائینی، نهله. محدّثات شیعه. تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۷ ش.
۱۲. کاتب واقدی، محمد بن سعد. الطبقات الکبری. بیروت: دار صادر.
۱۳. محلاتی، ذبیح الله. ریاحین الشریعه در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه. تهران: دارالکتب الاسلامیّه، ۱۳۶۸ ش.
۱۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. تاریخ یعقوبی. تحقیق: عبدالامیر نهنا. بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۱۳ ق.

